

הממוזרחים, הממוזרחים והמתמזרחים הרהורים בעקבות קריאת מאמרה של עזיזה כוזם

ברוך קימרלינג*

ד"ר עזיזה כוזם מציעה לנו הצעה שאי־אפשר לסרב לה: לנתח מחדש את תולדות היחסים השונים והמשתנים בין חלקים שונים של הציבור היהודי, ובינו לבין ציבור הלא־יהודים, באמצעות שרשראות של מזרוח (orientalization) על־פי הפרדיגמה הסעידית. חלקים מהצעותיה של כוזם אינם חדשים, והיא עצמה אינה טוענת לכך. אשהיים ואחרים (ראו ברשימת המקורות במאמרה) כבר ניתחו את יחסי החברה והמדינה המערב־אירופית כלפי אוכלוסייה היהודיים כתביעה ל"התמערבות" (occidentalization) או לתירבות־מחדש, שיתאימו לערכים המוסריים והאסתטיים של בני־תרבות, כתנאי לקבלת זכויות אדם, זכויות אזרח וקבלה חברתית. שליטה בשפת המקום, מבנה תעסוקתי תואם, קבלת נורמות הלבוש, הדיבור, ההיגינה האישית, גודל המשפחה והיחסים בתוכה, המיניות וכדומה נתפסו כתנאי קבלה סבירים לתוך החברה והמעמד הבינוני המקומי גם על־ידי היהודים עצמם, או לפחות על־ידי חלקם. אכן, חלק מיהודי מערב־אירופה יצאו מן הגטאות והחלו מיטמעים בחברות המקומיות, מתחלנים ואף משיגים הישגים בכלל התחומים האליטיסטיים ה"מערביים" (מדעים, טכנולוגיה, ספרות, תרבות, מסחר ועוד),¹ בעוד אחרים דוחים חלקית את ההצעות הנדיבות וממשיכים להסתגר בגטאות ולהיות יהודים ממוצא ה"מזרח" כביכול. משהחלו היהודים להגר ממזרח־אירופה (מתוך "תחום מושב" ורומניה) למערב־אירופה ולארצות־הברית, לא קיבלום אחיהם הממוזרחים וממוזרחים בשמחה רבה, אולי משום שחששו כי יפגעו בתדמית היהודים כ"בני־תרבות", דבר שהיה עלול לפגוע במעמדם של כלל היהודים, ואולי משום שחששו מן המתחרים־בכוח החדשים, תאבי הניעות. על־כן עשו לאחיהם מה שעשו קודם־לכן הלא־יהודים להם עצמם, ותייגו אותם כ"יהודים־מזרחיים" (Ostjuden). באמצעות אוריינטליזציה זו דחקו אותם לשוליים והדירו, לפחות עד אשר יעברו בעצמם את תהליכי המודרניזציה כנדרש. הטיעון כאן הוא בשני מישורים ויש לבדוק אותו בכל אחד מהם בנפרד. מישור אחד הוא המישור המוסרני, לאמור, אין זה מוסרי לתייג קבוצות של אנשים רק משום שתרבותם שונה, מה עוד שתיוג זה דוחק אותם לשוליים, שולל את הונם התרבותי והסמלי ופוגע

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 ואגב כך, הטענה היא ש"הצעת ההתמערבות" הנדיבה כלפי היהודים לא נבעה מדאגה לגורלם, אלא כדי לנשלם מן ההון התרבותי שהעניק להם יתרונות תרבותיים על־פני תושבי המקום הלא־יהודיים, בעיקר מתוך הנחה שבכך ינתקו מן הקשרים והכישורים היהודיים הגלובליים. מלבד ריה האנטישמיות הנודפת מיטעון זה ("הקשר היהודי העולמי"), יש לבדוק מיטעון זה בדיקה ביקורתית, שלא נעשתה, בעיקר בשני פרמטרים: (א) האומנם היתה ההתמערבות מנתצת את הסולידריות והקשרים הבינהודיים הבינארציים? (ב) גם אם זה היה קורה כך, האומנם מאזן הרווחים־ההפסדים כתוצאה מכך היה נוטה לצד ההפסדים?

קשות במעמדם הריבודי והכלכלי. וגם כאן יש להפריד בין שני חלקי הטענה – בין האוריינטליזציה המדירה לבין תביעת האקולטורציה המתלווה אליה. בנקודה זו מתעוררות שאלות אמפיריות אחדות הטעונות בדיקה מדוקדקת, אפילו הן נוגעות במימד המוסרי בלבד, ובדיקה כזו חורגת, לדעתי האישי, מגבולות תפקידו של הסוציולוג והאנתרופולוג:² האם מזרות זה גרם באמת להדרה, או להנצחת מעמדם של ה־Ostjuden, או שמעמדם היה ממילא נחות, כמעמד מהגרים ופליטים, בעלי הון אנושי דל יחסית לתושבי הקבע של המקום? האם הקהילה או ארגונים יהודיים שכבר עברו את תהליכי המיעורב משכבר מנעו, היו אדישים או הפריעו לבאים זה מקרוב להתמערב? למשל, האם קיבלו ילדי מהגרים לבתי־הספר שלהם? האם הקימו מפעלי סעד ופילנתרופיה כדי לסייע ב"קליטתם"? ואם כן, האם היו מפעלים אלה בנויים כך ששעתקו את המעמד השולי של ה־Ostjuden, או אולי קידמו אותם? שהרי היררכיה תרבותית והון תרבותי דיפרנציאלי קיימים בכל מקום ובכל זמן, ואלה אכן הינם חלק ממנגנוני השליטה הפוליטיים. אך השאלה המוסרית היא: האם היו חלופות ריאליות באותו מקום ובאותו זמן לממזרחים ולממזרחים כאחד, במצב חברתי־פוליטי וחברתי־תרבותי שאינו רב־תרבותי, אלא חד־תרבותי, וכאשר אפילו ליהודים שכבר השתלבו והתמערבו לחלוטין לא היתה השפעה פוליטית על עיצוב ה"גרמניות", ה"צרפתיות" או ה"הולנדיות" של התקופה? ייתכן שהבעיה נעוצה בטשטוש ההבדל שבין מזרות המבוצע על־ידי תרבות הגמונית של מעצמה קולוניאלית (כמו בפרדיגמה של אדוארד סעיד), ואפילו של תרבות "ממלכתית"־הגמונית של מדינה סמכותית, כמו המדינה הישראלית של שנות החמישים, לבין מזרוח שנעשה בתוך קבוצת מיעוט אתני שאין לו השפעה על קביעת כללי המשחק, כגון הקהילות היהודיות בגרמניה ובצרפת – או אפילו בארצות־הברית של המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים.

אשר למישור השני, שהוא האינסטרומנטלי: האם היו ל־Ostjuden, כפי שנמצאו בבואם ל"מערב", נכס־תרבות סמליים, ידע והון אנושי בני־המרה ובעלי ערך במציאות הפוליטית החדשה לשם השגת המטרות שהציבו לעצמם בטרם היגרו מבלי להתמערב? דומה שמטרות אלה כללו בסל אחד התנערות מן הרדיפות, הפוגרומים (עד כדי סיכון חיי הפרט, המשפחה וקיום הקהילה), השגת שוויון זכויות פוליטיות וחברתיות, הטבת איכות החיים החומריים ושיפור הסיכוי ליכולת ביטוי יצירתי, מימוש העצמי והחופש האישי, ואולי גם הקולקטיבי. את כל אלה לא היה אפשר להשיג ללא התמערבות או לימוד ואימוץ התרבות המקומית.³ מאליו יובן שבתוך המצב הנה כהרה דיכו־תרבותי ופוליטי, שאגב, קורבנותיו העיקריים – מלבד המהגרים עצמם – היו תרבויות היידיש והעברית. ושוב, אם החלופות היו דיכו־יהודים ברוסיה, בפולין וברומניה של אותה תקופה מול

2 אמת, זו עמדה טעונה ובעייתית, אך דווקא מחמת הידיעה הסוציולוגית על היחסיות של המוסר והשתנותו ממקום למקום ומזמן לזמן, מוטב לנטרלו ככל שניתן מן הפרופסיה הסוציולוגית. אולם משטיעון מוסרי מופיע בגלוי או בסמוי בטקסט סוציולוגי, מוטב להתמודד עימו על אותו מישור, ולא להתעלם ממנו.

3 ואגב, לא רק במערב, אלא גם בארצות האיסלם, בתקופת תורה־הזהב שלהם (ושלנו), כאשר תרבות המזרח נחשבה עדיפה על תרבויות אירופה גם בעיני ה"אירופים".

מזרוחם בגרמניה, בצרפת או באנגליה, אני כמעט משוכנע איזה סוג של דיכוי היתה ד"ר כוזם עצמה מעדיפה.⁴ כך ייתכן מאוד – והדבר טעון עדיין בדיקה, כפי שמחברת המאמר עצמה אומרת – שה-Ostjuden, יותר משמזרחו, התמזרחו מרצונם, שכן רק כך יכלו לקבל מורטוריום וסיוע להתמערבות, כאסטרטגיית הישרדות והתקדמות בעולם החדש שאליו הגיעו.

אולם ההמשך של שרשרת המזרוח מעניין ומרתק עוד יותר. משהגיעו ה-Ostjuden לפלשתינה, הם כוננו בתוכה קהילה בעלת זהות "מערבית", שכן, להוציא את הדת, כל מרכיבי הצינונות, כאידיאולוגיה, היו "מערביים" במובהק (תערובת הלאומיות, הסוציאליזם והליברליזם). משהגיעו לכאן, הם מזרחו בכמה שלבים את הערבים-הילידים המקומיים, וניסו להבנות תרבות ילידית משלהם, והמציאו תרבות וזהות של "בועה עברית" (לא מזרחית ולא מערבית, אלא "מתחדשת" כביכול, מחוברת ליניארית אל תקופת המקרא ובית שני).⁵

במקביל הגיעה הקולוניזציה המערבית הממזרחת גם אל ארצות האיסלם שיהודים (יהודים-ערבים?) חיו בהן.⁶ המשטרים הקולוניאליים לא נטו למזרח את היהודים, שכן הם ראו בהם, בדרך-כלל, בעלי-כרית טבעיים, אף שבמקומות רבים הצטרפו אינטלקטואלים יהודיים, בשלהי העידן הקולוניאלי, לתנועות השחרור הלאומיות הערביות המקומיות. משהיגרו היהודים (ובחלקם הוגרו) לישראל, נמשכה שרשרת המזרות. היהודים הללו הוכללו בשתי קטיגוריות, מורשת התקופה ה"יישובית", ובהן הם מצויים חלקית עד היום: "תימנים" ו"עדות המזרח". הגירת ההצפה הבלתי-יבירנית של סוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים, שהכפילה את מספר היהודים במדינה, ואשר חלקים גדולים

4 אני מנסה להעלות בדמיוני הסוציולוגי חלופות נוספות, אך איני מצליח. אם למי מקוראי תגובה זו יש הצעות, אודה אם יתקשר עימי לתיבת-הדואר האלקטרונית: mskimmer@msec.huji.ac.il, ונדון בדבר.

5 בכמה תקופות ובאמצעות גישות תרבותיות שונות, בעיקר בתקופת שיבת ציון והצינונות הנאיבית, אומנם תוארו "אבותינו" כבורים וכפלחים ערביים לכל דבר, ולמעשה מזרחו. היו גם שטענו כי הרומאים הגלו את האליטה ואת בעלי המיומנויות הטכנולוגיות, בעוד שפשוטי-העם נותרו במקומם, והפלחים הערביים של המקום הם למעשה "צאצאי אבותינו", אשר "שמרו למעננו" את הארץ ואוסלמו ועורבו בכוח עם הכיבוש הערבי-המוסלמי. אולם גישה זו הוזנחה מהר למדי, שכן היא נגדה את הגישה המדירה של היהדות והצינונות.

6. אלה היוו מיעוט קטן בתוך העם היהודי (כ-6% לפני השואה, אך תלוי אילו קהילות מכלילים בתוך קטיגוריה זו). אני משתמש בזהות זו, למרות בעייתיותה, כדי להישאר מחובר לטקסט של כוזם (בין אם זה שימוש אירוני ובין אם לאו). הבעייתיות של הסיווג אינה לוגית, שכן אם קיימים "יהודים פולניים" ו"יהודים צרפתיים", אין סיבה שלא תתקיים הקטיגוריה של "יהודים ערביים", מתוך הנחה שאומנם קיים לאום ערבי בעל משמעות זהה או לפחות דומה לזו של הלאום הפולני או הצרפתי. הבעיה היא סוציולוגית-אמפירית, כלומר: האם קיימת זהות כזו בפועל, להוציא כמה אינטלקטואלים ממוצא של ארצות ערב ואיסלם המנסים להבנותה, בינתיים ללא הצלחת-יתר? שכן, כפי שכוזם עצמה מציינת, הלאומיות הישראלית הצליחה להעמיד את יהודי הארצות הערביות אל מול הערביות, כולל ערביותם שלהם.

מתוכה הגיעו מארצות האיסלם, החדירו "ביישוב הוותיק" חרדה פוליטית ותרבותית. הם חרדו לא רק מפני ה"לונטיניזציה" של המדינה והפיכתה ל"עוד מדינה ערבית באזור", אלא ראו במהגרים - ככולם, גם כאלה שמוצאם היה אירופי - סכנה בטווח הארוך להמשך שלטונה של האליטה הדומיננטית (ניבוי שאכן הוגשם, או הגשים את עצמו, באורח ניכר).⁷ התגובה על כך היתה נסיונות הדרה, הן במישור המוסדי והן בזה התרבותי, תוך כינון מנגנוני "כוריהיתוך", שלצורכי הוצאתם לפועל התגייסו כל "היישוב הוותיק" והמדינה על מנגנוניה הביורוקרטיים ומערכות החינוך שלה. אין ספק שאחד ממרכיבי מנגנון ה"רה-סוציאליזציה" של המהגרים היה גם מזרוחם, כטענת ד"ר כוזם.

אם בדור הראשון התקבל המזרוח על-ידי הממזרחים בסבילות יחסית, להוציא כמה מקרים יוצאי-דופן בולטים (מרד התימנים בראשית שנות החמישים, היענות משפחות מיוצאי ארצות האיסלם לשלוח כמה מילדיהן להתחנך ברשת החינוך הליטאית-החרדית, מאורעות ואדי-סאליב ועוד שורה של מעשי-התנגדות מפורזים, שלא נודעו ברבים), התמונה משתנה בדור השני. המעניין הוא שאחד מאמצעי ההתגוננות מפני הישראליוציה והסקולריזציה של היהודים מארצות האיסלאם הוא ההתמזרחות העצמית וההתקבצות תחת הקטיגוריה היוקרתית יותר של "ספרדיות" (כלומר, הייחוס העצמי ליהודי ספרד שגורשו ממנה, יחד עם הערבים והמוסלמים, לפני מעט יותר מחמש מאות שנה). ה"ספרדים", בניגוד ל"אשכנזים" (כלומר, "גרמנים" שנדדו לאירופה המזרחית והתבססו בליטא), ובעיקר ל"טהורים" שביניהם (ה"סמך-טיתים"), היו בעלי היוקרה הגבוהה ביותר מקרב יהודי האימפריה העות'מנית. משהחליפו הבריטים את התורכים, ירדו הספרדים מגדולתם, אולם שמץ אבק-אצולה-שירדה-מנכסיה דבק בהם. את שרידי היוקרה של ה"ספרדיות" ביקשו בני-הדור השני של יהודים אלה לנכס כאשר התמזרחו מחדש תחת הזהות ה"ספרדית", ועוד הוסיפו "שומרי מסורת" (כאשר הכוונה היתה לשומרי מצוות באורח ברירני למדי). תנועה זו, שרוב האליטה שלה התחרדה בנוסח ליטאי, היתה למעשה היפוכם של הס"ט המקוריים, שהיו לא-דתיים (במידה שמושגי העולם העות'מני איפשרו להיות לא-דתיים), ובוודאי לא היו "חרדים".⁸ אך ההמצאה מחדש של הספרדיות ומזרוחם מחדש של חלקים אחדים של המהגרים מארצות האיסלם (בעיקר מרוקו) הינם עובדה תרבותית, סוציולוגית ופוליטית שבלעדיה נתקשה להבין את החברה והמדינה הישראליות כאן ועכשיו. אוהדיה של תנועה ניו-קונסרוטיבית זו מתגאים ב"החזרת העטרה ליושנה", בהענקת זהות וגאווה עצמית חדשה לאוכלוסייה פריפריאלית והצלתה מחיי עוני, פשיעה וניוון. למעלה מכך, תנועה זו מתהדרת בהגדרתה מחדש של הלאומיות היהודית תוך מיוזגה מחדש עם הדת, אך ללא הדטרמיניזם הפטישיסטי-הטריטוריאלי של הדתיות הלאומית האשכנזית. מתנגדיה טוענים שההתמזרחות העצמית מנציחה את הבורות ואת

7 ראו מאמרי "כינונה של מדינה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951)", סוציולוגיה ישראלית, מס' 3 (בהכנה).

8 חלק מן הבזו העמוק שרחשו הספרדים הטהורים ליישוב האשכנזי הוותיק היה בדיוק אותו סוג של בזו שרחשו היהודים הממוערבים כלפי ה-Ostjuden. הם ייחסו להם כמעט אותו "סל" של תכונות מגונות, בעוד שאת עצמם ראו כאנשי העולם הגדול, המקושרים, מלבד לתרבות האימפריאלית והרב-לאומית התורכית, לעולם האירופי, בתיווך יס-תיכונות נוסח אלכסנדריה, בירות ומרסיי.

הגבלת ההון האנושי (מתוך זווית-ראייה מערבית-חילונית-מודרניסטית), וכי הפוליטיקה של הזהות העומדת ביסודה של תנועה זו לא רק מונעת את הכלול ה"אמיתי" בתוך "החברה הישראלית", אלא אף מסכנת את כל אושיות המשטר הדמוקרטי והציוני. ייתכן שההתנגדות האידיאולוגית לתנועה זו היתה לובשת היקף רחב ובוטה עוד יותר משהיא עכשיו אלמלא היו שני הגושים הפוליטיים המתחרים ביניהם על השלטון במדינה זקוקים לתנועה זו לצרכים פוליטיים מיידיים.

ההתמזרחות האחרת, זו האליטיסטית החילונית של אינטלקטואלים ממוצא המוגדר כ"מזרחי", הצלחתה מוגבלת מעצם טבעה. זו קבוצה חתרנית-ביקורתית, בעלת אידיאולוגיה מעין-סוציאליסטית ("שמאלנית" ובחלקה פמיניסטית), המתנדנדת בין מודרניזם לבת-ר-מודרניזם. יש בה יסודות פטרנליסטיים מובהקים כלפי "מחוזות-הבחירה" הלא-אינטלקטואליים שלה, והיא נראית כ"מאושכנת" לחלוטין בעיני האשכנזים ויוצאי ארצות האיסלם מן המעמד הנמוך והבינוני התחתון⁹ כאחד. במידה שסוציולוג יכול להרשות לעצמו להתנבא,¹⁰ אתנבא כי תופעת המזרחיות וההתמזרחות החילונית תהיה כקצף על-פני הגלים, והיא תיבלע בתוך אוקיינוס המעמד הבינוני הישראלי, אף שתוסיף לקצוף מדי פעם, בעיקר בעיתות סערה.

ואולי את כל הסיפור הזה צריך להתחיל מן הסוף, מכאן ומעכשיו. אולי האוריינטליזם היהודי של מערב אירופה ומרכזה הוא תופעה שונה מן האוריינטליזם, אם קיים כזה, של האשכנזיות הישראלית, אם זו אכן קיימת? אולי שרשרת המזרות היהודית של ד"ר כוזם אינה אלא דמיון סוציולוגי ואינטלקטואלי-היסטריציסטי מבריק אך ללא בסיס אמפירי, מושג שפירוקו מתבקש (שהרי היא עצמה מציגה את המאמר – שהוא מעין תמצית דחוסה של עבודת דוקטור – כמעין מסגרת להצעת-מחקר מרתקת ואסתטית)? הרי ה"מזרחי" הישראלי אינו אלא המצאה ישראלית – גלגולו התקין-פוליטי (האומנם?) של "בן/בת עדות המזרח", שגם היא היתה המצאה והבניה מקומית, על-מנת לקבץ יחדיו מהגרים שבאו מעירק וממרוקו, שכולם אומנם שלטו בשפה הערבית ומוצאם היה ממה שקרוי כיום ה"עולם שלישי" (עוד תיוג מערבי), אך מלבד זאת ומלבד יהדותם, היה מעט מדי משותף ביניהם. ועדיין יש מעט משותף ביניהם על בסיס הזהות האתנית. גם הדטרמיניזם התרבותי הטוען לקיומן של שרשראות-המזרח – טיעון העושה את התיזה לאסתטית כל כך, והמוציאה מכלל דיון וסיבתיות משתנים אחרים – שאומנם מופיע לעיתים כאותו אל-מן-המכונה, כל-כולו אינו בא אלא לשרת את תיזת-השרשרת העוברת כמעין גן מדור לדור וממקום למקום, ואפילו אינו מותר אפשרות למוטציה כלשהי.

9 כשם שאדוארד סעיד עצמו נראה כהתגלמות ה"מערביות" בעיני אנשי ה"מזרח".

10 אך מה יש לו כבר להפסיד, מלבד כבודו המקצועי ועוינות של כמה מחבריו הטובים ביותר, כאשר משרתו והפנסייה שלו נראים מובטחים?